

İRƏVAN XANLIĞININ ÇAR RUSİYASI TƏRƏFİNDƏN İŞĞALI TÜRKİYƏ TARİXŞÜNASLIĞINDA

Vidadi Umudoğlu Umudlu

AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu

E-mail: v.umudlu@yahoo.co.uk

Açarsözlər: *Türk tarixçilər, İrəvan xanlığı, çar Rusiyası, işğal, Paskeviç, Hüseyn xan, erməni kilsəsi*

Təqdim edilən məqalədə xanlığın müstəqilliyi uğrunda görülən tədbirlər, əhalinin müqaviməti və nəhayət rus qoşunları tərəfindən işğal tarixi türk tarixçilərinin əsərləri əsasında təqdir olunmuşdur. Məlumdur ki, Əfşarlar imperiyasının dağılmasından sonra Azərbaycan çoxsaylı xanlıqlara bölündü. Bu xanlıqlardan biri də Azərbaycanın qərbində yerləşən İrəvan xanlığı idi. İrəvan xanlığının çar Rusiyası tərəfindən işğalı Azərbaycan tarixinin qara səhifələrindən birini təşkil edir. XIX əsrin əvvəlində başlayan işğal prosesi Rusiya ilə Qacar dövləti arasında imzalanan Türkmənçay müqaviləsi ilə rəsmiləşdirilmişdir. Hadisələri obyektiv təhlil edən türk tarixçiləri əldə etdikləri nəticələri ətraflı şəkildə türk elmi ictimaiyyətinin diqqətinə çatdırmağa səy göstərmişlər.

Məqalədə türk tarixçilərindən H.Oktay, K.Beydilli, M.Bi, E.Urasvə digərlərinin İrəvan xanlığı ilə bağlı araşdırmalarından istifadə olunmuşdur. İşğala qədər xanlıqda baş verən hadisələr, çar Rusiyasının Qafqazdakı işğalçılıq siyasəti, xanlığın ərazisinə edilən hərbi yürüşlər qısa şəkildə öz əksini tapmışdır. Hadisələrin gedişində erməni din xadimlərinin və onların təhrik etdiyi erməni əhalisinin pozuculuq fəaliyyətinə də yer verilir. Yeri gəldikcə arxiv sənədlərindən də istifadə olunub.

ОККУПАЦИЯ ИРЭВАНСКОГО ХАНСТВА ЦАРСКОЙ РОССИЕЙ, В ИСТОРИОГРАФИИ ТУРЦИИ

Видади Умудоглу Умудлу

Ключевые слова: *Турецкие историки, Иреванское ханство, царская Россия, оккупация, Паскевич, Гусейнхан, Армянская церковь*

В статье, основанной на трудах турецких историков, описаны меры, принятые для обеспечения независимости ханства, сопротивление населения и, наконец, история оккупации русскими войсками. Известно,

что после распада империи Афшар Азербайджан был разделен на многочисленные ханства. Одним из таких ханств было Иреванское ханство, расположенное на западе Азербайджана. Оккупация Иреванского ханства царской Россией – одна из черных страниц в истории Азербайджана. Процесс соккупации, начавшийся в начале XIX века, был оформлен Туркменчайским соглашением, подписанным между Россией и государствами Каджара. Турецкие историки, объективно проанализировавшие события, постарались подробно довести свои выводы до сведения турецкого научного сообщества.

В статье исследуются труды турецких историков Х. Октая, К.Бейдилли, М.Би, Э.Ураса и других авторов об Иреванском ханстве. Кратко отражены события, происходившие в ханстве до оккупации, а также оккупационная политика царской России на Кавказе и военные походы на территорию ханства. В ходе событий освещаются деструктивные действия армянского духовенства, а также спровоцированные ими армянского населения. В статье использованы архивные документы.

THE OCCUPATION OF THE IRAVANIAN KHANATE BY TSARIST RUSSIA, IN THE HISTORIOGRAPHY OF TURKEY

Vidadi Umud oglu Umudlu

Key words: *Turkish historians, Iravan khanate, tsarist Russia, occupation, Paskevich, Huseynkhan, Armeniachurch*

The article, based on the works of Turkish historians, describes the measures taken to ensure the independence of the khanate, the resistance of the population and finally, the history of the occupation by the Russian troops. It is known that after the collapse of the Afshar empire, Azerbaijan was divided into numerous khanates. One of these khanates was the Iravan Khanate, located in the west of Azerbaijan. The occupation of the Iravan Khanate by tsarist Russia is one of the black pages in the history of Azerbaijan. The occupation process, which began in the early 19th century, was formalized by the Turkmenchay agreement signed between Russia and the Qajar states. Turkish historians, who objectively analyzed the events, tried to bring their conclusions to the attention of the Turkish scientific community in detail.

The article examines the works of Turkish historians H. Oktay, K. Beydilli, M. Bi, E. Uras and other authors about the Iravan Khanate. The events that took place in the khanate before the occupation, as well as the occupation policy of tsarist Russia in the Caucasus and military campaigns on

the territory of the khanate are briefly reflected. During the events, the destructive actions of the Armenian clergy, as well as the Armenian population provoked by them, are covered. The article uses archival documents.

Giriş. Əfşarlar imperiyasının dağılmasından sonra müstəqillik qazanan İrəvan xanlığı çox əlverişli coğrafi və strateji mövqedə yerləşirdi. Azərbaycanın qərb torpaqlarını əhatə edən xanlıq Osmanlı dövləti, Qacarlar və Gürcüstanla həmsərhəd idi. XIX əsrin başlanğıcında uğurlu siyasət yeridən İrəvan xanları bölgənin vəziyyətini xeyli yaxşılaşdırmış və xanlığın müdafiə qüdrətini yüksəltmişdilər. Xanlığı Qacarlar sülaləsindən olan xanlar idarə edirdi. Rusiya işğalı ərəfəsində xanlığı idarə edən Hüseyn xan İrəvanın son xanı olmuşdur. Osmanlı dövləti ilə həmsərhəd olan xanlığının tarixi Türkiyə tarixşünaslığında özünəməxsus yer tutur. Bir sıra türk tarixçisi, o cümlədən H.Oktay, K.Beydilli, E.Uras, M.Bi və digərləri xanlığı tarixi ilə bağlı araşdırmalar aparmış, Rusiya işğalının və erməni din xadimlərinin fəaliyyətini ətraflı şəkildə təhlil etməyə çalışmışlar.

Məlumdur ki, XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq xanlıq Rusiya imperiyasının hədəfinə çevrilmiş, hələ 1801-ci ildə xanlığa məxsus olan Pəmbək və Şorayel sultanlıqları Şərqi Gürcüstanla birlikdə ələ keçirilmişdi. 1804-cü ildən başlayaraq rus qoşunlarının İrəvan xanlığına qarşı hücumları intensivxarakter almışdır. Həmin ildə Qacar şahzadəsi Abbas Mirzənin başçılığı ilə şah qoşunlarının yürüşü də xanlığın siyasi vəziyyətinə ciddi təsir göstərmişdir. Əsrin əvvəlində xanlığı idarə edən Məhəmməd xan xanlığın müdafiəsini təşkil etmiş, rus və şah qoşunlarını geri oturma bilməmişdir. Türk tarixçiləri xanın gördüyü tədbirlərə rəğbətlə yanaşmış, hadisələri obyektiv şəkildə təsvir etməyə nail olmuşlar. Xanlığın işğalında öz xidmətini əsirgəməyən erməni din xadimləri və onların təhrik etdiyi erməni əhalisinin pozuculuq fəaliyyəti də türk tarixçilərinin tədqiqat predmetinə çevrilmişdir.

İrəvan xanlığının işğala qədərki tarixi türk tarixçilərinin əsərlərində. İrəvan xanlığını işğal etməyə çalışan çar Rusiyası 1804 və 1808-ci illərdə xanlığa çoxsaylı qoşun növlərinin iştirakı ilə yürüşlər təşkil etmiş, lakin xanlığı ələ keçirə bilməyərək ağır itkilərlə geri dönmək məcburiyyətində qalmışlar. Bu biabırçı məğlubiyyətlər nəhəng imperiyanın nüfuzuna ağır təsir etmişdir. Hətta çar hakim dairələri bu məğlubiyyələrdən bəhs etməmiş, bu mövzuda susmağa üstünlük vermişlər.

Türk tarixçisi H.Oktay yazır ki, xanlıqlar arasında fəal siyasət yürütməklə seçilən İrəvan xanlığı daha çox diqqəti cəlb etməkdə idi. Bölgədəki cərəyan edən hadisələrə biganə qalmayan İrəvan xanlığı Osmanlı və Qacar xanədanı ilə yaxın münasibət quraraq, yaxınlaşmaqda olan rus işğalının qarşısını almaq üçün lazımı tədbirlər görməkdə idi (8, 379-392).

“Osmanlı Devleti ilə Azərbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münasibetlere Dair Arşiv Belgeleri” kitabında qeyd edilir ki, 1804-cü ilin iyununda rus ordu birlikləri general Sisiyanovun komandanlığında İrəvan xanlığına yürüşə başladı. Həmin dövrdə Abbas Mirzənin rəhbərliyi ilə Qacar qoşunlarının da İrəvan xanlığına hücumu gözləniləməkdə idi. Bu vəziyyət xanlığın vəziyyətini xeyli ağırlaşdırırdı (10, 93-94). Gümrü və Üçmüəzzinin ələ keçirilməsindən sonra ruslar İrəvan qalasını mühasirəyə aldılar (10, 96-100). Lakin iki ay davam edən mühasirə bir nəticə verməmiş, Məhəmməd xan Sisiyanovun təslim olmaq tələbini və göndərdiyi şərtləri rədd etmişdir. 1804-cü il avqustun axırında çağırılan hərbi şura sentyabrın 2-də mühasirənin götürülməsini və qoşunların geri çəkilməsini qərara aldı (14, 55-76).

1808-ci ilin sentyabrın Rusiyanın İrəvan xanlığına ikinci yürüşü başlandı. Bir məsələni də qeyd edək ki, yürüşdən əvvəl çar I Aleksandr erməni kilsəsinin katolikosu Danili ruslara yardım məqsədilə etdiyi casusluq fəaliyyətinə görə birinci dərəcəli müqəddəs Anna medalı ilə təltif etmişdi. Ruslar qərbdən Osmanlı torpaqlarına hücum etdikdə, həmişə erməni kilsəsinin köməyini görürdülər. Erməni kilsəsi rusları, özlərini müsəlman zülmündən azad etməyə çağırır və rus işğalını dəstəkləyirdi (3, 57-58). İran ordusu Təbrizdə olarkən İrəvan sərhədindən rusların Axalkələk qalasını ələ keçirməsi haqqında gələn xəbərlər və rusların Qarabağda törətdiyi qırğından doğan zərərlərin aradan qaldırılmasını eşidən şahzadə Qarabağa doğru hərəkət etdi (2, HAT/3664). Lakin görülən bütün tədbirlər və hərbi yürüş çar qoşunlarının məğlubiyyətinin qarşısını ala bilmədi. Rusiya İrəvan qalasını tuta bilməyərək, coxsaylı itki ilə Tiflisə geri qayıtdı.

1808-1809-cü illərdə baş verən çar Rusiyanın Gürcüstan və Azərbaycandakı işğalçı hərəkətləri Osmanlı dövlətinin narahatlığına səbəb olsa da, digər tərəfdən, Məhəmməd Əli Mirzənin komandasındakı İran qoşunlarının yürüşü və Gəncə ətrafında Abbas Mirzənin əsgərləri ilə ruslar arasındakı döyüşlər Qars qalasının ruslar tərəfindən zəbtinə mane oldu (2, HAT/42087). Dövləti Aliyyə moskvalıların Osmanlı məmləkətinə baş verəcək təcavüzünün qarşısını almaq üçün Şərq səraskəri təyin olunan Mehmet Emin Paşaya Qars qalasının mühafizəsinə gücləndirmək üçün yeni təlimatlar göndərdi (2, C.DH/4565). Eyni zamanda Mehmet Emin Paşanın Rəvan sərdarı Hüseyn xanla görüşərək hərbi tədbirləri müzakirə etmələri məlumdur (2, HAT/6708). Vəziyyətin ciddiliyini nəzərə alan İrəvan xanı Hüseyn xan 1810-cü ilin mayında Osmanlı dövlətinin şərq səraskərinə göndərdiyi bir məktubunda ruslara qarşı bir ittifaqın təşkil olmasının vacibliyini ifadə edirdi. Hətta xan Axısqa ətraflarına qədər gələn Rusiya ordusunun törətdiyi təhlükəni nəzərə alaraq, bu ittifaqın dərhal qurulmasını tələb edirdi (2, HAT/36676).

Göründüyü kimi, İrəvan xanlığı ciddi müqavimət göstərsə də, rus qoşunlarının hücumları səngimək bilmirdi. 1804 və 1808-ci illərdəki uğursuz

İrəvan yürüşündən sonra, rusların xanlığa yenidən hücum etməyəcəyini demək mümkün deyildi. Ona görə belə bir ittifaqın qurulması xanlıq üçün çox vacib idi.

Həqiqətən də üçüncü yürüşü də çox gözləmək lazım gəlmədi. 1813-cü ilin martında mayor Pestelin rəhbərliyi ilə İrəvan xanlığına təşkil edilən yürüş dağıdıcı xarakter daşımaqla insanlara mümkün qədər xəsarət yetirməyi nəzərdə tuturdu. Başkomandanın dəstə başçısı Lisaneviçə göstərişində deyilirdi: “Bu yürüşlə onlarda güclü dəhşət və dağıntılar törədin ki, bir daha yaddaşlarından silinməsin. Daha çox ailəni əsir olaraq ələ keçirin” (1, IV/170). Rus əsgərləri İrəvan sərhədləri daxilinə soxularaq bir neçə kəndi yandırmış, İrəvan sərdarı müqavimət göstərmək üçün ətraf ərazilərdən əsgər toplamağa başlamışdı (9, 240). Bu yürüş nəticəsində nə baş verdiyini anlamayan xeyli insan qəddarcasına məhv edildi, əsir götürüldü, evləri yandırıldı, qiymətli əşyaları və mal-qarası ələ keçirildi. Bu dağıdıcı yürüş insanlar arasında Rusiyaya olan nifrəti daha da gücləndirmiş oldu.

1813-cü ildə Rusiya ilə İran arasında imzalanan Gülistan müqaviləsindən sonra Azərbaycanın bir neçə xanlığının rusların əlinə keçməsinə baxmayaraq, İrəvan və Naxçıvan xanlıqları öz müstəqilliklərini qoruya bilmişdir. Məlumdur ki, bu müqavilədən sonra bir müddət nisbi sabitlik olmuş və xanlıq dəyən ziyanın aradan qaldırılması və qalanın möhkəmləndirilməsi işləri ilə məşğul olmuşdur. Qalanın möhkəmləndirilməsi işinə xarici mütəxəssislər də cəlb olunmuşdu.

İrəvan xanlığının işğalı Türkiyə tarixşünaslığında. Arxiv sənədlərində İrəvan sərdarı və qardaşı Həsən xanın 1825-ci ilin dekabrında Qarakilsəyə hücum edərək oradakı rusları qılıncdan keçirdikləri haqqında məlumat yer alır. “Rəvan sərdarı və qardaşının rusları yendikləri” başlığı altında olan sənəddə bu döyüş haqqında belə deyilir: “Rəvan sərdarı və qardaşı Həsən xan Abadan qalasını azad edib, oradan qacıb Qarakilsəyə sığınan rusları qılıncdan keçirdilər. Koçərilər bölgədən Rəvan tərəflərinə, Gümrü qəzasının bəzi kəndləri isə əcəm tərəfinə kocuruldü, bəzi kəndlər də Magazberd bəyi Şərif Ağaya təslim edildi. Xan və şahzadələr Tiflisə hücum məsələsini müzakirə etdilər” (10, 111-112).

Azərbaycandakı 1826-cı il üsyanları zamanı İrəvan xanı da ərazisindəki rus qoşunlarını sıxışdıraraq hücum edən İran qoşunlarına kömək etmişdir. Bu hadisələrdən sonra rusların İrəvanı ələ keçirmək təşəbbüsləri də nəticəsiz qalmışdır. Balıqçay, Sadağacay, Qarakilsə və başqa keşikçi məntəqələri darmadağın edilmişdi. Həsən xanın qoşunları Gümrü yolunu nəzarətə götürmüşdü (10, 112). Beləliklə, qısa müddətə Pəmbək və Şoragi lişğalcılar dantamizlənmişdi.

1826-cı ildə Rusiya ilə Qacar dövləti arasında yeni müharibə başladı. Tarixçi E.Uras müharibənin başlanmasına əsas səbəb kimi Naxçıvan və İrəvan xanlıqlarını göstərərək yazır ki, sərhədin yanlış çəkilişi ikinci müharibəyə

gətirib çıxardı (15, 755). H. Oktay Rusiya işğalına qarşı uzun müddət ölüm-dirim mübarizəsi aparan İrəvan xanlığının görkəmli hakimlərindən biri olan Hüseyn xanın rus hücumlarından olduqca zərər gördüyü kimi, baş verə biləcək vəziyyətin də çətinliyini anlamaqda idi (7, 149-185). Çar I Nikolay Tiflisə general Yermolovun əmrinə bir piyada tüməni və 6 kazak süvari alayı göndərərək ona İrəvan xanlığını işğal etməyi əmr etdi (4, 347). Əlbəttə ki, bu müharibənin başlanmasının Rusiya üçün əsas səbəbi Naxçıvan və İrəvan xanlıqlarını da ələ keçirmək idi.

Qeyd edildiyi kimi, müharibənin başlanmasını gözləyən erməni əhalisinin əksər hissəsi rus qoşunlarına kömək etməyə hazır idilər. Ermənilərin ruslara köməyindən bəhs edən M. Bi yazır ki, 1827-ci ilin martında İrəvan şəhəri üzərinə hərəkə edən general Benkendorfun komandasındakı 14.000 nəfərlik rus ordusunun Üçmüəzzini ələ keçirməsi ermənilər tərəfindən sevinclə qarşılandı. Keşiş Nerses rus birliklərini təqdir edərək təbrik etdi. Erməni camaatını rusların tərəfində olmağa və birlikdə savaşağa çağırırdı (4, 348; 3, 365-443). Daha sonra Aştaraklı Nerses 1826-1828-ci il Rusiya-İran müharibəsinin gedişində ermənilərdən milis birlikləri təşkil edərək ruslara kömək etdi (2, HAT/349). Bu hadisələrdən bəhs edən E. Uras yazır ki, 1826-cı ildə ermənilər İranın Rusiyaya hücumundan sonra çətin vəziyyətə düşən ruslara kömək etdi. Gözlərini Rusiyaya çevirən ermənilərin başında duran katalikos Nerses Aşdaragesi Rusiyanın köməyi ilə müstəqillik xəyalında idi (15, 756; 11, 69-105). K. Beydilli ingilis tarixçisinə istinadən yazır ki, Rusiyanın işğal etdiyi bölgədə yerləşən Üçmüəzzin kilsəsi erməni katolikosluğunun iri və əhəmiyyətli bir mərkəzi idi. Ruslar İstanbuldakı erməni patriarxiyasının kölgəsində olan bu katolikosun tükənən təsirini yenidən canlandırmağı bacardılar. Bu qrup xristianlar rus çarlarının sadıq xidmətçiləri oldu (3, 59).

1827-ci ilin oktyabrında rus ordusu Sərdarabad və Abbasabad qalaları önündə xeyli itki verdikdən sonra bu qalaları ələ keçirmiş və Rəvanı mühasirəyə almışdı. Bir ay davam edən mühasirə zamanı baş verən bir sıra ağır döyüşlər və çoxlu qan tökülməsindən sonra ruslar Rəvanı, Həsən xandan ala bildilər. İran şahzadəsi Abbas Mirzə, 1826-cı ildə Gəncə və Aslandüzda ruslarla baş verən ağır döyüşdə məğlub olmuş, Rəvanı kədərin taleyinə buraxmış və bu döyüşlərdə onlara heç bir kömək göstərə bilməmişdir (3, 323).

İrəvan xanlığını ələ keçirmək üçün Üçmüəzzində qərərgah quraraq (2, HAT/36207; 36207D) İrəvanı mühasirə edən gen. Benkendorfun komandasındakı rus ordusu aclıq və xəstəlik səbəbindən 1827-ci ilin aprelində pis vəziyyətə düşdü. General Paskeviç Naxçıvanı, Abbasabadı, Sərdarabadı və oktyabrın 1-də İrəvanı işğal etdi. İrəvan xanlığı həmin gün Rusiyaya ilhaq edildi. Ermənilər döyüşlərin gedişində ruslara yad olduqları İran torpaqlarında bələdçilik etdilər və onlarla birlikdə döyüşdülər (13, 369). Ruslara qarşı aparılan müharibələrdə iranlıların gündən-günə gerilədiyi, rus general

Paskeviçin Sərdarabad qalasından sonra İrəvan qalasını da zəbt edərək orada gizlənmiş olan Həsən xanı əsir aldığı, İrəvan sərdarı Hüseyn xanın isə Maku xanı tərəfindən yaxalanaraq generala təslim edildiyi haqqında məlumatlar sənədlərdə yer alır (2, HAT/34805). Digər bir arxiv sənədində isə Rusiya sərkərdəsi Paskeviçin İrəvanı işğala başladığı, Xoy tərəfində toplanan qoşunların İran şahzadəsi tərəfindən tərxis edilməsi xəbəri üzərinə Marağa xanı Əhməd xanın oğlu Cəfərqulu xanın yardımını ilə Paskeviçin İrəvan qalasını işğal edərək, Təbriz üzərinə hərəkət etdiyi və oradakı vəziyyəti təhqiq etmək üçün casuslar göndərməsi haqqında məlumat yer alır (2, HAT/36116). Həsən xan başda olmaqla qala qarnizonu əsir düşmüş, İrəvan sərdarı Hüseyn xan da Maku xanı tərəfindən generala təslim edilmişdi (2, HAT/34805). Amma bunu təsdiq edən başqa sənədə rast gəlmədik.

1827-ci ildə general Paskeviçin başçılığı altında Rusiya ordusu Qafqazdan İran üzərinə hücum edərək Ücmüəzzinkatalikosu Aştaraketsi ermənilərdən ibarət “vətənpərvərlər” adlı mühafizə alayı toplamış və bu alay Rəvan və Şərqi Ermənistanın işğalında rus ordusuna kömək etmişdir (4, 31). Müəllifin işlətdiyi “Şərqi Ermənistan” kəliməsi yanlışdır və hansı əraziləri əhatə etdiyi bəlli deyil. Erməni alayı ilə bağlı türk tarixçisi K. Gürün yazır ki, “erməni vətənpərvərlər” ətrafında toplanan nüfuzlu ermənilər 1827-ci ildə Lazaryan və Arqutyanın təmsilçiliyində rus çarına bir layihə təqdim etdilər. Bu layihəyə görə ruslar ermənilərin yaşadıkları bütün torpaqları birləşdirəcək və beləcə də onlar milli bir yurd əldə edəcəklərdi (6, 70).

Türk tarixçilərinə görə, İrəvan xanlığının qısa müddətdə ələ keçirilməsi təkcə Rusiya silahlarının uğuru və effektivliyinin nəticəsi deyil, həm də ermənilərin könüllü əməkdaşlığı və töhfələrinin nəticəsi idi. Rəvan ermənilər tərəfindən könüllü olaraq rus qüvvələrinə təhvil verildi. Hətta katolikos Nerses “Rusiya qoşunlarının yürüşündə bələdçi kimi xidmət edirdi (11, 69-105).

İrəvanın alınması ilə rusların müxtəlif istiqamətlərdən cənuba yürüşü başladı. Tehran ucun yaranan birbaşa təhlükə şahı sülh bağlamağa məcbur etdi. Təbrizdəki İngiltərə müşavirlərinin təklifi ilə Araz çayı sərhəd olmaqla sülh bağlanması halında Sərdarabad, İrəvan, Naxçıvan və Abbasabad qalalarının ruslarda, Təbriz ilə Xoyun isə İranda qalacağı müəyyən edilmişdi (2, HAT/34805).

Beləliklə, uzun zaman təzyiqlərə davam gətirən İrəvan xanlığı çar Rusiyası tərəfindən işğal edildi və bu işğal Türkmənçay müqaviləsi ilə rəsmiləşdirildi. Xanlıq Rusiya imperiyasının ucqar bir əyalətinə çevrildi. Ermənilərin fəaliyyətinin nəticəsi olaraq xanlığın ərazisində “erməni vilayəti” təşkil olundu və yüz minlərlə erməni bu əraziyə köçürüldü.

Nəticə. Göründüyü kimi, Nadir şahın ölümündən sonra müstəqil olan İrəvan xanlığı tədricən aktiv daxili və xarici siyasət yürütməyə başladı. XIX əsrin əvvəllərində daha da güclənən xanlıq Qacar dövləti və çar Rusiyasının

hücumlarına məruz qaldı. İrəvan xanlığının işğal ərəfəsindəki və işğalı dövrü tarixi türk tarixçiləri tərəfindən də araşdırılmış və siyasi hadisələr müəlliflərin əsərlərdə öz əksini tapmışdır.

Məlumdur ki, İrəvan xanlığı XIX əsrin əvvəllərində dörd dəfə rus qoşunlarının istilacı yürüşlərinə məruz qalmışdır. 1804-cü il və 1808-ci il yürüşləri zamanı Rusiya qoşunları ağır itkilər verərək geri çəkilməyə məcbur olmuşlar. İrəvan xanlarının gördüyü müdafiə tədbirləri türk tarixçiləri tərəfindən yüksək qiymətləndirilmiş, çar qoşunlarının yürüşlərinin işğalçı mahiyyəti diqqətə çatdırılmışdır. Əhalidə dəhşət törətməyi qarşıya qoyan 1813-cü il yürüşü daha dağıdıcı xarakter daşımış, kəndlər yandırılmış, əhali məhv edilmiş və əsir alınmışdır. Bu haqda sənədlərdə də məlumatlar yer alır.

Xanlığın çar Rusiyası tərəfindən işğalının Osmanlı dövlətinin maraqlarına tamamilə zidd olduğunu nəzərə aldıqda baş verən hadisələrə türk tarixçilərinin göstərdiyi münasibət də başa düşüləndir. 1827-ci ildə işğalın gedişi ətraflı şəkildə təhlil edilərək türk elmi ictimaiyyətinə təqdim olunmuşdur. Xanlığın, o cümlədən İrəvan qalasının zəbt olunması Azərbaycanın ikiye bölünməsinə sürətləndirmiş və Rusiya ilə Qacarlar dövləti arasında imzalanan Türkmənçay müqaviləsində öz əksini tapmışdır.

Ədəbiyyat

1. Акты, Собранные Кавказской Археографической Комиссией (АКАК): [В 12-ти т.]. - Тифлис, 1866-1904.
2. Başbakanlıq Osmanlı Arşivləri (BOA)
3. K. Beydilli, '1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşında Doğu Anadolu'dan Rusya'ya Göçürülen Ermeniler // Türk Tarih Belgeleri Dergisi XIII/17 Ankara: 1988, s.365-434
4. Bi M. KafkasTarihi, 2 Cilt, Ankara: Berikan Yayınevi, 2011, 886 s.
5. Kurat A.N. Türkiye VeRusya. Ankara: Kültür Bakanlığı, 1990, 735 s.
6. Gürün K.Ermeni Dosyası,Ankara: Bilgi Yayınevi, 2012, 473 s.
7. Oktay H. Osmanlı–Rus–İran Rekabetinde Revan Hanlığı ve Hanları // VIII. Milletlerarası Türkoloji Kongresi, IV, s. 978, İstanbul 2014, s.149-185
8. Oktay H. Kafkaslarda Rus Yayılması Karşısında Osmanlı-Kaçar Faktörünün Harekete Geçirilme Teşebbüsü (Ağustos-Eylül 1811) // VAKANÜVİS- Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi/ Yıl 2017, sayı 2. Kafkasya ÖzelSayısı, s.379-392
9. Osmanlı Belgelerinde Azerbaycan. İstanbul: Türk Dünyası BələdiyələrBirliğı (TDBB) Yayınları, 2015, 626 s.
10. Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münasibetlere Dair Arşiv Belgeleri (Karabağ-Şuşa, Nahçıvan, Bakü,

Gence, Őirvan, Őeki, Revan, Kuba, Hoy) 1578-1914, I kitab Ankara: Osmanlı ArŐiviYayınları, 1992.427s.

11. Sarınay, Y. Rusya'nın T¼rkiye Siyasetinde Ermeni Kartı (1878-1918) // Gazi Akademik BakıŐ, - Yaz 2008. Cilt 1, Sayı 2. - s.69-105
12. Salahi R.S. Osmanlı Ermenileri. B¼y¼k G¼çler Diplomasinin Kurbanları, Çev; Ayden Birerdinç, İstanbul: RemziKitabevi, 2009,472 s.
13. TaŐkiran C. KeçmiŐten G¼n¼m¼ze Karabađ Meselesi. Ankara: Genel kurmay Basımevi, 1995, 267 s.
14. Umudođlu V. KuzeyAzerbaycanın çar Rusyası tarafından iŐğali ve s¼m¼r geçilige karŐı m¼cadele (1801-1826) // T¼rk D¼nyası AraŐtırmaları sayı, 124, İstanbul, 2000, s.55-76;
15. Uras E. TarihteErmenilerVeErmeniMeselei. İstanbul: BelgeYayınları, 1976, 791 s.